

DOI: <https://doi.org/10.69722/1694-8211-2024-59-180-188>

УДК: 82-1

Асаналиева К. А., филол. илимд. канд., доцент

e-mail: kyuul.asanalieva@gmail.com

ORCID: 0009-0006-5526-3547

Калыбек кызы А., магистрант

e-mail: aiperi.kalybekova93@gmail.com

К.Тыныстанов ат. БИМУ

Каракол ш., Кыргызстан

КЫРГЫЗ ПОЭЗИЯСЫНДА СОНЕТ ФОРМАСЫНЫН КАЛЫПТАНЫШЫ ЖАНА ӨНҮГҮШҮ

Ар бир эл дүйнөнү көркөм чагылдыруу үчүн өздөрүнүн поэтикалык туруктуу формаларын иштеп чыгышкан. Эгерде батыш адабиятынын салттарына кайрылсак, бул - триолет, вириле, секстина, рондо ж. б. Иран поэзиясында газель, япон поэзиясында - танка. Бирок бул туруктуу формалар бир элдин эле көркөм энчисинде калган жок, тескерисинче, кеңири тароого мүмкүнчүлүк алышкан. Туруктуу формалардын арасынан көпчүлүк калемгерлер тарабынан өтө терең өздөштүрүлүп, масштабдуу жайылып, кылымдар бою окурмандарды тамшандырып келе жаткан жанр **сонет** болуп саналат.

Кыргыз поэзиясы өнүгүү процессинде арбын жетишкендиктерге ээ болгон сыңары, анын айдыңында сонет формасы да акырындап өнүктү.

Кыргыз калемгерлери сонет формасынын, анын италиялык, француздук, англиялык сонеттердин теориялык кабарын болсун, же чыгармалардын текстин болсун, чет тилдерди билбегендиктен, орус тилиндеги материалдар аркылуу таанышышты. Кыргыз окурмандары Петрарканын, Дантенин, Шекспирдин, И. Бехердин, Гетенин, Л. Украинканын, М. Рыльскийдин сонеттери менен К. Ырсалиев, Э. Турсунов, С. Жусуев, Т. Байзаков, А. Аширов, Т. Уметалиев, Ж. Бекниязов, Ж. Мамытов, С. Маймулов, К. Жээналиевдердин котормолору аркылуу таанышышты.

Акындарыбыз теориялык жактан сонет формасын толук өздөштүрүшпөгөндүктөн, бир топ кемчиликтерди кетиришкен. Алар сонеттердин туруктуу формасын сактоого аракет кылышпастан, мазмунуна көбүрөөк көңүл бурушкан, форма менен мазмундун ортосунда бир топ айырмачылыктарга жол беришкен, кыргыз поэзиясы жөнүндө бир топ жандуу талкуулар, жылдык жыйынтыктар болуп турса да, сонеттердин которулушуна кеңири көңүл бурулбаган.

Бир топ мезгил өтүп улуттук адабиятыбыз өнүгүүнүн жаңы баскычына көтөрүлгөн соң, сонет форма катары адабият айдыңынан орун алып, бул формадагы чыгармалар, бир жагынан, өз окурмандарын таап, экинчи жактан, адабий журтчулуктун көңүлүн өзүнө бура баштады.

Түйүндүү сөздөр: сонет, газель, вириле, танка, секстина, рондо, хокку, психологизм, адабият, тарых, искусство.

Асаналиева К. А., канд. филол. наук, доцент

e-mail: kyuul.asanalieva@gmail.com

ORCID: 0009-0006-5526-3547

Калыбек кызы А., магистрант

e-mail: aiperi.kalybekova93@gmail.com

ИГУ им. К. Тыныстанова

г. Каракол, Кыргызстан

ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ СОНЕТА В КЫРГЫЗСКОЙ ПОЭЗИИ

Каждый народ, стремясь к созданию собственного художественного наследия, старается разрабатывать и внедрять устойчивые формы поэтического творчества. В античной западной литературе сложились устойчивые жанрово-стихотворные формы, такие как триолет, вириш, секстина, рондо и др. Иранская поэзия также привнесла такие формы, как газель, рубай и касыда, которые стали доминировать в азиатской литературной традиции. Однако, западные формы, такие как сонет, секстина, канцона и триолет, долгое время не были известны кыргызской поэзии.

Сонет — это жанрово устойчивый вид стихотворения, в котором принято использовать строгую рифмовку и размер. Некоторые читатели порой ошибочно принимают десятистрочную поэму за сонет, хотя она отличается от сонета по своей структуре и содержанию. Четырехстрочные и десятистрочные строфы не всегда можно отнести к сонету.

В процессе развития кыргызской поэзии сонет стал важным шагом в освоении западной литературной формы. Многие кыргызские поэты, среди них А.Турсунов, С.Жусуп, Т.Байзаков, А.Аширов и другие, осваивали сонет как форму стихотворения, тем самым расширяя горизонты кыргызской поэзии и укрепляя её в международном литературном процессе.

Сонет в кыргызской поэзии начал приобретать популярность благодаря трудам поэтов, которые перенимали опыт западных классиков, таких как Петрарка, Данте, Шекспир, и отечественных авторов. Эти влияния помогли кыргызской литературе быстрее включиться в процесс мирового литературного развития.

Ключевые слова: сонет, газель, вириш, триолет, канцона, секстина, рондо, психологизм, традиции, искусство.

Asanalieva K. A., PhD in philology

e-mail: kyyal.asanalieva@gmail.com

ORCID: 0009-0006-5526-3547

Kalybek kyzy A., master's student

e-mail: aiperi.kalybekova93@gmail.com

K. Tynystanov Issyk-Kul state university

Karakol, Kyrgyzstan

FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE SONNET IN KYRGYZ POETRY

Each nation tries to create its own artistic heritage by developing stable forms of poetry. In ancient Western literature, stable poetic forms like the triolet, verse, sestina, and rondeau was created. In Iranian poetry, forms like the ghazal, rubai, and qasida became popular, influencing Asian literature. However, forms like the sonnet, sestina, and triolet were unknown in Kyrgyz poetry for long time.

The sonnet is a special type of poem that follows strict rhyme and meter rules. Some people may confuse a ten-lines poem with a sonnet, but they are different in structure and content. Not all four-lines and ten-lines poems are sonnets.

In the development of Kyrgyz poetry, the sonnet was important for learning Western literary forms. Many Kyrgyz poets, like A. Tursunov, S. Jusup, T. Bayzakov, and A. Ashirov, learned how to write sonnets. This helped Kyrgyz poetry to grow and became part of the world literary process.

The sonnet became popular in Kyrgyz poetry thanks to poets who learned from Western classics like Petrarch, Dante, and Shakespeare. This helped Kyrgyz literature connect more with global literature.

Keywords: *sonnet, ghazal, verse, triolet, canzone, sestina, rondeau, psychological themes, traditions, art.*

XX кылымдын башында кыргыз профессионал жазма адабиятын ички мыйзамченеминен роман, повесть, поэма, трагедия, комедия, очерк, ода, баллада

сыяктуу жаңы жанр менен формалар пайда болду. Калемгерлерибиз дүйнөнү көркөм аңдап билүүнүн жана аны образдуу чагылдыруунун жаңыча ыкмасы болгон жогоруда көрсөтүлгөн жаңы жанрлар менен бир катарда сонетти да өздөштүрүүгө да аракеттеништи. Бирок калемгерлерибиздин бир топ убакытка чейин сонет формасын колго албай келишинин сырын биз форманын өзүнүн өзгөчөлүгүнөн, сапат-белгилеринен да издегенибиз жөндүү.

Бир топ мезгил өтүп улуттук адабиятыбыз өнүгүүнүн жаңы баскычына көтөрүлгөн соң, сонет форма катары адабият айдынынан орун алып, бул формадагы чыгармалар, бир жагынан, өз окурмандарын таап, экинчи жактан, адабий журтчулуктун көңүлүн өзүнө бура баштады.

Ар бир эл дүйнөнү көркөм чагылдыруу үчүн өздөрүнүн поэтикалык туруктуу формаларын иштеп чыгышкан. Эгерде батыш адабиятынын салттарына кайрылсак, бул - триолет, вириле, секстина, рондо ж. б. Иран поэзиясында газель, япон поэзиясында - танка. Бирок бул туруктуу формалар бир элдин эле көркөм энчисинде калган жок, тескерисинче, кеңири тароого мүмкүнчүлүк алышкан. Туруктуу формалардын арасынан көпчүлүк калемгерлер тарабынан өтө терең өздөштүрүлүп, масштабдуу жайылып, кылымдар бою окурмандарды тамшандырып келе жаткан жанр сонет болуп саналат.

Сонет – (итал. – «звонкая песенка») он төрт саптан турган, көбүнчө (абба-абба-вг-дг) формасында уйкашкан төрт саптан турган эки ыр (катрен) жана үч саптан турган эки ыр (терцет) түзгөн 14 саптуу туруктуу ыр формасы болуп эсептелинет.

Сонеттин канондук мүнөзүнө жана өсүп-өнүгүп туруучу сапат-касиетине Н. А. Гуляев өзүнүн адабий чөйрөгө өтө кеңири белгилүү «Адабият теориясы» деген эмгегинде атайын токтолуп кеткен.

Биздин төл адабиятыбызда М. Борбугулов «Адабият теориясы» деген эмгегинде бул форма жөнүндө мындайча жазат: «Сонет (итальянча - шылдыроо, шыңгыроо) – он төрт саптан турган, башкача айтканда, бир өлчөм менен жазылган жана белгилүү тартипте уйкашкан ыр. Уйкаштык схемасы: абба-абба-ввг-ддг, бул схеманын өзгөргөн учурлары да болот [3, 208-б.].

Сонет формасы жөнүндөгү ушундай эле пикирди адабиятчылар Ж. Шериев менен А. Муратов билдиришет.

Сонеттин акростих, башсыз (безголовые) сонет (бир эле катрен), куйруктуу (хвостатые) сонет (бир терцет ашык), аксак (хромые) сонет (тең эмес узундуктагы саптар менен жазылган) түрлөрү пайда болгон. И. Бехер сонеттин мазмунуна карата анын структурасынын өзгөчө белгилерин көрсөтүүгө умтулган. Ал сонетти «өзгөчө диалектикалык көркөм түр» деп атаган, анткени сонеттин тезиси (биринчи катрен) антитезис менен өзгөрүп (экинчи катрен), синтез менен (эки терцет) аяктайт. Сонет белгилүү мазмунга ээ болуп, ички так композицияны талап кыла тургандыгын жазган

Сонетти изилдөөдө бир маселени тактап алуу зарылдыгы турат. Сонет жанрбы же формабы? Америкалык адабиятчылар И. Уэллек, О. Уоррен «Адабият теориясы» деген эмгектеринде жанр катары карашат. Мына ушул ойду казак окумуштуулары А. Садыкова, З. Ахметов, К. Жумалиев, З. Кабдолов колдошот. Экинчи пикир боюнча, сонетти жанр жана форма катары карашкандар да жок эмес. Мисалы, З. Попавскин «Западноевропейский сонет» деген поэтикалык антологияга жазган көлөмдүү баш сөзүндө сонетке карата «форма», «жанр» деген терминдерди колдоно берет. Ал эми үчүнчү пикирге же сонетти туруктуу форма катары эсептешкендерге Г. Шенгели, И. Бехер, Б. Томашевский, М. Гаспаров, Л. Тимофеев ж. б. кирет. Биздин позициябыз да үчүнчү көз карашты кубаттайт. Себеби сонеттин так структурасы жана

композициясы лирикалык ырлардын бир тартипте жазылышын катуу талап кылат. «Сонет – это лаконичная, строгая форма лирико-философского стихотворения», - деп Б. Романов «Русский сонет» деген эмгекке жазган баш сөзүндө эң туура белгилеген.

Ошондой эле айрым окурмандар сонет менен он төрт саптуу ырды – онегиндик сапты окшоштуруп, айырмалабай жатышат. Чындыгында, сонет формасы он төрт саптуу онегиндик саптан өзгөчөлөнөт. Он төрт саптуу ырлардын баары сонетке жатпайт. Демек, он төрт саптан турган ыр сырткы түзүлүшү менен гана окшошкону менен, алардын ортосунда жалпылыктар жок экен. Өзгөчө, сонет формасынын композициялык түзүлүшү, ички мазмундагы карама-каршылык же тезис-антитезис-синтез диалектикалык кубулушу анын поэтикалык магиясын, касиетин күбөлөп тургандыктан, «Поэтикалык искусствонун» автору Буало: «Безупречный сонет один стоит длинной поэмы», - десе, сынчы жана акын Сент-Бев: «Идея в сонете – это капля эссенции в хрустальной слезе», - деп жазат. Ал эми И. Бехер сонеттин татаал мүнөзүнө «Сонет можно назвать шахматами поэтических форм. Сонет – олицетворение поэтической мудрости» деген жогору баа берген [2, 436-б.].

Ошону менен бирге «сонеттер алкагы», «сонеттер гүлчамбары» (венк сонетов) – сонет формасынын эң татаал түрү. Сонеттер алкагы чынжырлуу он беш сонеттен турат. Он төрт ыры шакекчени пайда кылып, биринчи сонеттин акыркы сабы кийинки сонеттин биринчи сабында кайталанып отуруп, он төртүнчү сонетке жетет. Он төртүнчү ырдын акыркы сабы биринчи сонеттин сабын кайталайт. Он бешинчи сонет магистрал деп аталат. Мындан он төрт ырдын акыркы саптары биринин артынан бири ырааттуу келип, он төрт саптуу бешинчи сонетти түзөт.

Сонеттер алкагындагы он беш сонет өз ара бирдиктүү ички темасы боюнча байланышат. Сонеттер алкагына сыйган бардык эки жүз он сап бири-бирине өтүп, ар түрдүү айкалышта айкалышы, кайталанышы, өнүгүшү ички терең биримдикти берип турат.

Сонет формасынын түпкү теги келип чыгыш генезиси Италия менен түздөн-түз байланышкан. 13-кылымдын башында алгачкы сонетти жазган Якопо да Лентини болгон. Бирок сонеттин классикалык формасы Франческо Петрарканын чыгармачылыгы аркылуу жаралып, дүйнөлүк поэзияда туруктуу форма катары калыптанып, өсүп-өнүгүп кетишине шарт түзөт.

Орус поэзиясында да сонет форма катары өзүнүн эволюциялык өнүгүү жолуна эгедер десек, жаңылышпайбыз. Айталы, бул формадагы көркөм туундулар 17-19-кылымдарда В. Третьяковский, В. Жуковский, А. Сумароков, А. Ржевский, В. Бенедиктов, А. Григорьев, Д. Бутирлин, А. Пушкин, А. Дельвиг, А. Кольцов ж. б. акындар тарабынан андан ары өнүктүрүлгөн.

Орус сонетинин темасы өтө кенен: сүйүү лирикаларынан терең философиялык ой жүгүртүүлөргө чейин, пейзаждык сүрөттөрдөн социалдык проблемага чейин, легендадан, мифтен конкреттүү тарыхый окуяларга чейин сүрөттөлөт.

XX кылымда орус сонеттеринде эң сонун өзгөрүүлөр болуп өттү. Бул мезгил орус сонет формасынын «Алтын кылымы» болуп эсептелинет. В. Я. Брюсовдун, В. И. Ивановдун, О. Э. Мандельштамдын чыгармачылыгында сонеттер ар түрдүүлүккө жана эркиндикке ээ болду. Эң биринчи оригиналдуу «сонеттер веногу» болуп В. Ивановдун «Венок сонети» жана М. Волошиндин 1909-жылы жазылган «сонеттер алкагы» эсептелет. Бул татаал формада В. Я. Брюсов, К. Д. Бальмонт жана башка акындар да өздөрүн сынап көргөн.

Советтик поэзияда да сонет формасына кызыккандар өтө көп. Алар - А. Ахматова, Э. Багрянцкий, Л. Мартынов, П. Радимов, А. Тарковский, М. Дудин, В. Солоухин ж. б. Советтик акындардын чыгармачылыгында орус классикалык

сонетинин сонун үлгүлөрүнүн традициялары улантылган.

50-60-жылдарда советтик поэзияда сонеттин жаңы бийиктикке умтулушун байкоого болот. Улуу жана жаш муундардан С. Городецкий, И. Сельвинский, А. Тарковский, Л. Мартынов, Н. Рыленков, М. Дудин, Л. Вышеславский, Н. Матвеев, В. Рождественский жана башкалардын сонеттери басма сөздө жарык көргөн жана сын-пикирлерде жогору бааларга татыктуу болушкан.

Орус поэзиясында сонет формасына кызыгуу жандуу жүрүп, ар кандай изденүүлөр байкалып жаткан учурда башка улуттук адабияттарда анын традицияларына таасирленүү, өздөштүрүү, сиңирүү, улантуу актуалдуу адабий процесстин алкагында болуп жатты.

Улуттук адабияттарды алсак, И. Франко, Л. Украинка, М. Рыльский, Д. Павлычко сыяктуу украиналык акындар сонет формасына кайрылган. Биз совет поэзиясынын эң даңазалуу өкүлдөрүнүн бири, атактуу авар акыны Р. Гамзатовдун «Суди меня по кодексу любви» деген жалпы аталыш менен аталган сонеттер түрмөгүн өтө кеңири жолуктурабыз.

Ал эми кыргыз адабиятына эң жакын казак, өзбек поэзияларында да сонет негизги лирикалык чыгармага айлангандыгын көрөбүз. Алсак, ага К. Аманжолов, М. Макатаев, И. Орозбаев, Б. Кирисбай уулу, Е. Аукебаев, К. Салыков, Х. Ергалиев, Б. Байкабулов сыяктуу акындар кайрылышып, анын казак поэзиясында орун-очок алышына чоң эмгек сиңиришкен.

Кыргыз калемгерлери сонет формасына бирөөдөн окубай, бирөөгө таасирленбей туруп эле дароо, шыр кайрылып кетишкен жок. Акындар италиялык, француздук, англиялык сонеттердин теориялык кабарын болсун, же чыгармалардын текстин болсун, чет тилдерди билбегендиктен, орус тилиндеги материалдар аркылуу таанышышты. Чындыгында, орус адабияты кыргыз поэзиясынын өсүп-өнүгүшүндө чоң роль ойногон. Петрарканын, Дантенин, Шекспирдин, Гетенин, Пушкиндин ж. б. сонеттерин да орус тилинде окушту.

Кыргыз окурмандары Петрарканын, Дантенин, Шекспирдин, И. Бехердин, Гетенин, Л. Украинканын, М. Рыльскийдин сонеттери менен К. Ырсалиев, Э. Турсунов, С. Жусуев, Т. Байзаков, А. Аширов, Т. Уметалиев, Ж. Бекниязов, Ж. Мамытов, С. Маймулов, К. Жээналиевдердин котормолору аркылуу таанышышты. Эгерде тарыхый-хронологиялык жактан алсак, анда И. Бехердин сонеттеринен үзүндүлөр баарынан мурда которулган экен.

Эгерде кыргыз поэзиясындагы сонет формасынын жаралыш тарыхына көз чаптырып көрсөк, бир топ эле мезгилдер өткөнүн, аны өздөштүрүүдө мүчүлүштөр болгону ачык эле байкалат. Ошентсе да сонет формасы профессионал поэзияда формалык, уйкаштык системасы жагынан өзгөрүүлөргө, толуктоолорго алып келген. Аз болсо дагы сонет формасындагы чыгармалардын бирин-экин үлгүлөрү жаралган. Арийне, алардын баарысы эле форманын ички мыйзамченемине жооп бере алган эмес, бирок ошондой болсо дагы алгачкы кадамдардын өзү кубанарлык көрүнүш эле. Муну отузунчу-кыркынчы жылдардагы А. Токомбаевдин «Паровоз», «Чуйковго», «Көргүм келет», Т. Сыдыкбековдун «Шотага», Т. Уметалиевдин «Суусун берди», «Тилегим», М. Алыбаевдин «Сага» деген ырлары эң сонун далилдеп турат. Бирок бул ырлардын баарысын биз толук кандуу сонет формасындагы чыгармалар деп айта албайбыз.

Чынында эле мезгил өткөн сайын кыргыз поэзиясы, анын ичинде сонет формасы да өсүп-өнүгүп отуруп, көп жетишкендиктерге ээ болгон. Сонет формасынын улуттук поэзиябыздын айдыңынан мыйзамдуу орун алынышында чоң эмгек сиңиришкен акындар катары А. Токомбаев, С. Шимеев, Т. Байзаков, С. Жусуев, М. Алыбаев,

Н. Жаркынбай, Ж. Мамытов, С. Токомбаева жана башкаларды атоого болот.

Философиялык лирикага көбүрөөк ыктап турган бул жанр кыргыз поэзиясына өткөн кылымдын 60-70-жылдарында Эрнис Турсунов сыяктуу акындардын аракетин, изденүүлөрү аркылуу келип кирди да, акырындап анын улуттук формасынын бири болуп калды. “Расцвет сонетного искусства всегда свидетельствовал об активизации становления национальной культуры на данном историческом этапе, о ее зрелости, кристаллизации художественного опыта в золотом сплаве традиции и новаторства,”- деп белгилүү илимпоз К. Герасимов жазгандай [4, 238-б.], жактоочулардын жана аны жеригендердин да арбындыгына карабай, сонет жанры кыргыз поэзиясында турукташкан орунга ээ болду. Мында Э. Турсуновдун салымы олуттуу экендигин танууга болбойт.

Эзелки адабий доорлордон берки сонеттин формалык законченемдери жана туу белгиси – ар бир сонет бүткөн идеяны камтып, акындын нукура чеберчилиги, асыресе ырдагы уйкаштар кооз, уккулуктуу жана коңгуроодой бийик үндүү болору, биринчи куплетте айтылчу идеянын башкы тезиси берилип, кийинки саптарда антитезис менен алмашылып, акыркы эки сапта синтез менен бүтүшү бизге маалым.

Жетимишинчи жылдары С. Шимеев кыргыз поэзиясында бул форманы андан ары тереңдетип, өзүнүн чыныгы деңгээлине көтөрүп чыкты деп айтсак болот:

*Тууган жерим, тикенегин да кымбат да,
Бөтөн жердин гүлдөрүнө алмашпайм.
Булун-бурчун жүрөктөгү сымбат да,
Мен жат элге боорум кошуп жармашпайм. /
Жылаңайлак жүргөнүмдө сыздатып,
Бутка кирген тикениңди тилдепмин.
Укпайт турмуш барды-жогоң кыстатып,
Ал мезгилим кымбат экен, билбепмин. /
Мейли эле да тикен кирсе ошондой,
Тууган жерим, тикенегин кымбат да.*

Бул форма акындан өзгөчө чыгармачылыкты, шык-жөндөмдү, ыр жаратуунун ички мыйзамдарын жеткиликтүү өздөштүрүүнү талап кылат. Кыргыз поэзиясында сонеттин бул түрүнө эң биринчилерден болуп С. Жусуев кайрылып, «венк сонетовду» кыргызчалап «сонеттер алкагы» деп атады. С. Жусуев сонеттер алкагында мүнөздүү болгон белгилерди, өзгөчөлүктөрдү толук сактаган. Мындан он төртүнчү (акыркы) сонеттин акыркы сабы биринчи сонеттин биринчи сабын «Таң агарды жердин жүзүн жуугандай» деп кайталап шакекче бүтөт да, он бешинчи сонет магистрал башталат.

Акын С. Жусуевдин ырларында согуш, тынчтык темасы өзгөчө орунду ээлейт, себеби бул тема акындын жеке өмүрлүк тажрыйбасы менен шартталган. Буга «Бийик асман», китебиндеги «Таңдагы ойлор», «Адам менен табигат» сонеттер алкагы жана майда сонеттери күбө боло алат. Мындан тышкары, «Кубаныч», «Бейпил түндө», «Мамиле», «Өз жерим» деген сонеттер алкагын жараткан.

Т. Байзаковдун «Байлыгым бар», «Жаз келди», «Жаштык түшсө жадыма» деген сонеттеринин баары италиялык сонет формасынын үлгүсүнө жакын жазылган.

*Жаз менен кучакташып жүргөнсүймүн,
Жамалын жароокердин сүйгөнсүймүн,*

Жадыма жаштык түшсө таңга жуук, - дейт «Жаштык түшсө жадыма» сонеттин биринчи терцетинде. Акын адам өмүрүндөгү карылык-жаштыкты карама-каршы коюп, ички сезимдердин түйшөлүүсү, кабылдоосу менен тезис-антитезис-синтез түзүүгө

аракеттенген.

Ж. Мамытов да – өзүнүн чыгармачылык жолунда дүйнөлүк поэзиянын сонет формасына кайрылып, белсемдүү иштеген акын. Анын “Түрмөк сонет”, “Эгиз сүйүү” сонеттер цикли, “Кыргыз сонети” сыяктуу мыкты сонеттери бар.

Көкүрөктө өндү эгиз кызыл гүл, а
Суктандырып, жыпар жытын аңкытып. б
Тирүүлүктү ээрчий келген бул тагдыр а
Тамак үчүн чырак болуп жаркытып. б /
Ошол гүлдүн бири сен да, асылым, в
Бири менин жүрөк өртүм – ырларым. г
Керек болуп зор марага шашылуум, в
Аргымактай жал сапырды жылдарым. г /
Коробосу керек өмүр акчадай, д
Мээнет менен өтүүсү парз ар бир күн, д
Ошол болот эне сүтүн актамай. з /
Сүйүүң, ырың – мөмөгө мол бакчадай ж
Болсун десең, жалкоолугуң калтыргын, ж
Максатыңды ара жолго таштабай. з

Акындын сонеттери табиятына ылайык өзүнчө образдуулукка, поэтикалык фигурага бай. Өмүр, жашоо жөнүндөгү ой-толгоолорду чагылдырат.

Э. Турсунов сонет жазууда англиялык сонет формасына кайрылган. Анын сонеттери төрт саптуу үч ырдан, жыйынтыктоочу эки ырдан туруп, *абаб-вгвг-дждж-зз* уйкаштыгында уйкашкан. Башка акындардын сонеттери адабий сыныбызда дээрлик сөз кылынбаса да, Э. Турсуновдун сонеттик лирикалары сындын көңүлүн өзүнө бурду.

Таланттуу сынчы К. Эдилбаев акын Э.Турсуновдун чыгармачыл изденүүсүнө байкоо жүргүзүп келип, сонет табияты кыйла чыйрак эстетикалык деңгээлде табигый түрдө билгичтик менен ачылгандыгын белгилеп, алардын “композициялык курулуш законченемдери да индивидуалдуу белгилерге ээ” - дейт. Акындын поэтикасы көркөм боёктуу сүрөттөмөлөрдү мол колдонгонуна байланыштуу. “Аба жиреп шукшурулган бир кушмун”, “Ителгиче бүркүттү тээп ыргытып”, “Байгеге чабылгандай жүз тулпар”, “Бир ак кууга айлангандай үч шумкар”, “Балын татып каларымда бактынын, багынтып элик мисал сактыгың” деген сыяктуу саптар жана пайдаланылган метафора, салыштыруулар сонеттердин эстетикалык көркүн ого бетер арттырып турат. Ал андан ары: “Маселен, Э. Турсуновдун сонеттериндеги уйкаштар табигый жана так, бир калыптагы мелодикага ээ, айтылчу ойдун тезиси бара-бара антитезис менен алмашылбайт, тескерисинче, тезис айтылат да, ал акыркы эки сапка чейин өнүктүрүлөт жана синтезге өтөт. Мунун баары туюнтуу каражаттары менен ыкмаларын чебер өздөштүрүүгө, ага жетишүүгө кылган акындын текке кетпеген далалаты”, - деп жазат [7, 62-б.].

Э. Турсуновдун сонеттериндеги көркөм боёктордун түрлөрү ар түрдүү, ошол үчүн автордун калеминен жазылган саптар бири-бири менен эч кысталышпай, табигый түрдө ыкташып, уйкашып турат.

Жаалы кайнап урулганда аскага,
Жаагын басып такаат берет таш гана,
Терең жаткан чоң акындын толкунун,
Теңей албайм Ысык-Көлдөн башкага. /
Агын жаткан толкундардан бошонбой,
Ал да толкун, сен да толкун ошондой!

Э. Турсунов сонет формасында өтө көп ырларды жазды. Акындын «Бийиктик» (1973) китебинде 46 сонет, «Чексиз сүйүүдө» (1983) 99 сонет орун алган. «Бийиктик» жыйнагындагы сонеттерге келсек, анда акын өмүр, өлүм, сүйүү, тагдыр, табият тематикаларына кайрылат.

Албетте, анын чыгармачылыгында Шекспирдин сонеттерин которуу чоң мааниге ээ. Ошол себептүү анын сонеттери англиялык сонетке жакын келет. Бирок акын катрендерде болсун, терцеттерде болсун, уйкаштыкты ээн-эркин эле уйкаштыра берет да, кээде англиялык сонет формасынан четтеп кетет.

Акындын лирикаларында сырткы уйкаштары элпек, ички ыргактары так, муундары тегиз, уңгулуу, ыр саптарын аллитерация, ассонанс, рефрендер коштоп, өзүнчө стилге ээ. Ошону менен бирге саптардын мазмунуна терең поэтикалык ой камтылган:

*Гүл сабагын кармап туруп ойлоном,
Гүлгө неге жүз жыл берип койбогон?
Асылдарды азуусуна кыстарып,
Арбын жашайт сойлогон да, жойлогон.
Ажал бизди ылгап алса мейли эле,
Антпеген соң, аалам батсын пейлиңе.*

Жалпылап айтканда, Э. Турсунов сонет формасын кыргыз поэзиясында салтка айландырууда, орун-очок алышына көп күч жумшады. Ал мындан да өз принциби, өз почерки, өз ыкмасы, дүйнөгө өз көз-карашы бар акын экендигин көрсөттү. Атактуу В. Шекспирдин өлбөс-өчпөс сонеттерин которуп, тажрыйба топтогон Э. Турсунов мында да дүйнөгө, адам турмушуна өздүк көз карашы, ага жараша өз почерки, өз принциби бар акын катары чыкты. Ал сонеттеринде адам турмушунун чырмалышкан, көйгөйү көп татаал мүнөзүн, анын ич ара жана коом, жаратылыш менен карым-катышын башкаларга окшобогон ракурста карап, башкаларга окшобогон поэтикалык боёктор, сезим-туюмдар, ой-толгоолор менен бере алды, өзүнүн чебер, сезимтал, ойчул акын экендигин дагы бир ирет далилдеди. Өздүк стили, ыргагы бар сонеттер башкаларды кайталабай, улуттук поэзиядагы ушул жанрдын бийиктиктеринин бири болуп калды.

Ушул жерде жогортодо биз кайрылган К. Герасимовдун сонет тууралуу бүтүмдөрүнө кайрыла кетүү ыңгайы келип турат. Ал бул жанрдын төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрүн көрсөтөт: ”Сонет, впрочем, как и любая другая традиционная твердая форма отличается изрядной долей нарциссизма. Он любит говорить о себе сам, любит самовыражаться. Впрочем, и оснований для самолюбования у него хоть отбавляй. Это, во-первых, весьма почтенный возраст (ему без малого 800 лет); во-вторых, исключительно чистая, “аристократическая” родословная (сонет практически не знал мезальянса, а если и контактировал иной раз с другими жанрово-строфическими формами, например, с канцонами и балладами, то держался подчеркнуто отчужденно, всячески выказывая своё привилегированное положение); и, наконец, в-третьих, верность традициям, которую можно рассматривать как признак, определяющий специфику жанра (те немногие “монстры”, которые образуются с резким искажением канонических правил, не столько варьируют, сколько не без вызова отрицают, но, отрицая, еще сильнее поддерживают незыблемый жанровый эталон)” [4, 350-б.].

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз поэзиясы өнүгүү процессинде көп жетишкендиктерге ээ болду, анын айдыңында сонет формасы да акырындап өнүктү.

Адабияттар:

1. Асеев, Н. Н. О поэтах и о поэзии: ст. и воспоминания [Текст] / Н. Н.Асеев. - М.: Сов. Россия, 1985. - 139 с.
2. Бехер, И. Философия сонета [Текст] / И. Бехер // Любовь моя поэзия. - М., 1965. - С. 436-462.
3. Борбугулов, М. Адабият теориясы: окуу китеби [Текст] / М. Борбугулов. - Бишкек: Шам, 1996. - 552 б.
4. Герасимов, К. Сонеты о сонетах и сонетистах [Текст] / К. Герасимов // Возвращение... - Тбилиси, 2011. - С. 472.
5. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы [Текст]. - Фрунзе: Илим, 1990. - 2-том. - 693 б.
6. Омурзакова, Н. Сонет формасындагы салттуулук менен жаңычылдык диалектикасы [Текст] / Н. Омурзакова. - Бишкек: 2001. -195 б.
7. Эдилбаев, К. Соз тагдыры [Текст] / К. Эдилбаев. - Фрунзе: Кыргызстан, 1981. -160 б.
8. Эдилбаев, К. Мезгилдин чакырыгы [Текст] / К. Эдилбаев. - Фрунзе: Кыргызстан, 1985. -135 б.